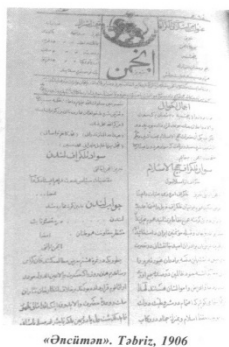

Pərvanə Məmmədli

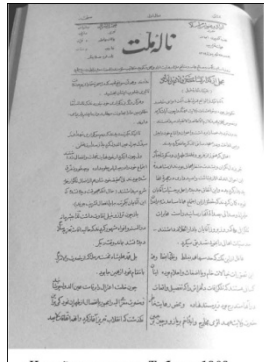
MƏŞRUTƏ İNQILABI İLLƏRİNDƏ DEMOKRATİK ƏNƏNƏLƏRİN FORMALAŞMASI (1905-1911)

«Ədalət» Təbriz, 1906

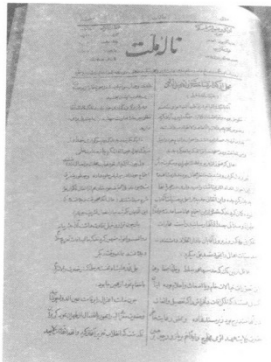
«Əncümən» Təbriz, 1906

«Nalayi millət» Təbriz, 1908

«Azərbaycan» Təbriz, 1906

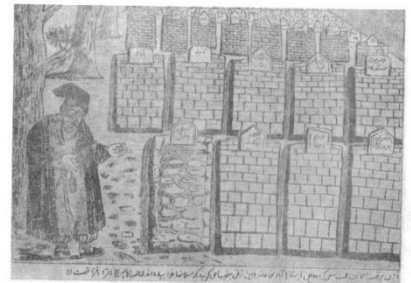
«Nalayi millət» Təbriz, 1908

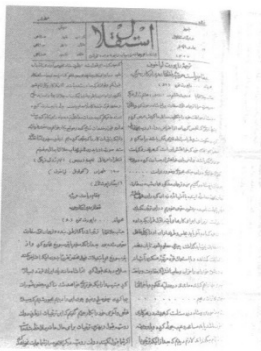
«Həşəratül ərz» Təbriz, 1908

«İran-ı نو» Teşvan, 1909-1910

«Azərbaycan» Təbriz, 1906
(Şəkildə müxalif yönlü qəzetlərin qapanmasına işarə olunur; əbistanlıdakı bas daşlarının üzərində qəzetlərin adı yazılıb)

«İstiqlal» Təbriz, 1909

«Musavat» Təbriz, 1909

«Səhr-i İraq» Teşvan, 1907

Əli Əkbər Dehduda

Sadiq Fərəhani Ədibülməmalik

MƏŞRUTƏ İNQILABI İLLƏRİNDƏ DEMOKRATİK ƏNƏNƏLƏRİN FORMALAŞMASI (1905-1911)

Məşrutə inqilabının mətbuatın inkişafına təsiri «Əncümən» qəzeti Təbrizdə Məşrutə inqilabı zamanı nəşrə başlayan (1906) ilk mətbu orqanı kimi. Qəzetin nəşri tarixi, onun ölkədə baş verən siyasi-ictimai hadisələrin güzgüsü olması. Cənubi Azərbaycanda 50-yə yaxın qəzet və jurnalın nəşri. H.Ədalətin redaktorluğu ilə çap olunan qəzetlər: «Əl-hədid», «Söhbət», «Ana dili». Urmiyə, Xoy, Ərdəbil, Səlməs şəhərlərində nəşr olunan demokratik məzmunlu qəzetlər.

Cənubi Azərbaycanda yeni tipli məktəblərin yaranması. M.H.Rüşdiyyənin Təbrizdə açdığı məktəbdə (üsuli-cədid) təhsilin yeni üslubda ana dilində aparılması «hümmətçilikdən – millətçiliyə» keçid mərhələsinin başlanması. Bu proseslərdə mətbuatın rolu.

Məşrutə inqilabının anadilli mətbuatın yaranmasına və inkişafına təkan verməsi. M.Ə.Möcüz, M.Qənizadə, Ə.Qilani, R.Sərraf kimi şairlərin anadilli mətbu orqanlarında çıxışları. Sabirin İranda davamçıları.

Anadilli mətbu orqanları «Şəbnamə», «Ana dili», «Azərbaycan» və s.qəzetlər və jurnallar və orada işıqlandırılan əsas məsələlər.

«Molla Nəsrəddin» jurnalının İranda və Cənubi Azərbaycandakı yaradıcı mühitə təsiri. Cənubi Azərbaycanda satirik tipli jurnalların yaranması prosesi. Ə.Səfərovun redaktorluğu ilə çap olunan «Azərbaycan» jurnalında Mirzə Cəlilin və M.Ə.Sabirin təsirinin duyulması.

«Həşəratül ərz» və «Sure-usrafıl» qəzetlərinin nəşri tarixi. Qəzetin aparıcı əməkdaşlarından biri olan Ələkbər Dehxudanun «Cərənd-pərənd» (Ordan-burdan) rubrikası ilə İranda siyasi felyetonun və qısa hekayə janrının əsasının qoyulması.

XIX əsrin sonlarından kortəbii sıçrayışlar şəklində təzahür edən xalq nümayişləri artıq 1905-ci ilin sonunda şüurlu, nizamlı formalar almağa başladı.

Hökumətə qarşı olan bu kütləvi hərəkatlar, inqilabla nəticələndi və tarixə Məşrutə inqilabı (1906-1911) adı ilə daxil oldu. İnqilab iştirakçılarının əsas tələbi konstitusiyanın qəbul edilməsi, məclis çağırılması, xarici məmurların ölkədən qovulması və s. ibarət idi. Xalq hərəkatının genişlənməsindən qorxuya düşən şah hökuməti 1906-cı ilin avqustun 5-də qanuni əsasi verilməsi və həmin ilin sentyabrın 9-da Şura Məclisinin təsis edilməsi haqqında fərmanı təsdiq etməyə məcbur oldu.

Beləliklə, İran konstitusiyalı şah ölkəsinə çevrildi. Tezliklə bütün əyalət və vilayətlərdə məclisə nümayəndələrin seçilməsi başladı.

Tehranda «Milli məclis» açılan günü paralel olaraq Təbrizdə «Azərbaycan milli məclisi» quruldu. Lakin 1907-ci ilin əvvəlində taxta çıxan Məhəmmədəli şah atasının imzaladığı konstitusiyayı tanımaq istəmirdi. Bu xəbər Təbrizdə hərəkatın genişlənməsinə təkan verdi. Fevral ayının 8-də Təbrizdə «Gizli Mərkəz»in başçılığı ilə Məşrutə inqilabı dövründə ilk silahlı üsyan baş verdi. Son nəticədə isə Təbriz şəhərində real hakimiyyət əyalət şurasının əlinə keçdi. İnqilabın ağırlıq mərkəzi tədricən Təbrizə keçməyə, İran inqilabının taleyi bu şəhərdə həll olunmağa başlamışdı. 1908-ci il iyunun 23-də şahın göstərişi ilə İrandakı rus kazak hərbi dəstəsi Məşrutəyə zərbə endirmək məqsədi ilə Məclisin və paytaxtdakı Azərbaycan şurasının binalarını top atəsinə tutdu.

Mərkəzi hökumət Azərbaycana ordu göndərsə də xalq tərəfindən müqavimətə rast gəlmişdi. Bundan sonra Təbriz 11 ay mühasirədə qalmışdı. Xalq aclıq və bir çox başqa çətinliklərlə üzləşsə də təslim olmamışdı. Təbriz döyüşlərində Səttarxan öz yaxın silahdaşları ilə misilsiz döyüş şücaəti göstərmişdilər. Təbriz İran məşrutə inqilabının mərkəzinə çevrilmişdi. İranın qüvvələri üzərində qələbənin qazanılmasında böyük xidmətləri olan Səttar xan və Bağır xan xalq məhəbbətlə «Sərdare-milli» və «Salare-milli» (milli sərkərdə mənasındadır – **P.M.**) adlandırmışdı.

1909-cu ildə Cənubi Azərbaycanın bütün qərb vilayətləri (Maku istisna olmaqla) əksinqilabçılardan təmizlənmiş, demokratik hakimiyyət bərqərar edilmişdi.

1906-cı ildə «Molla Nəsrəddin» jurnalı İran və Cənubi Azərbaycan mövzusunda geniş yer ayırırdı. «Molla Nəsrəddin»in elə bir sayı yox idi ki, orada bu mövzu M.Cəlilin, M.Ə.Sabirin və jurnalın Təbriz müxbirləri – M.S.Ordubadinin, Mirzə Ələkbər Məmmədquluzadənin (Cəlil Məmmədquluzadənin qardaşı – **P.M.**) İskəndər Qəffari Sərxpuşun qələmi ilə felyeton, şeir, xəbər və s. şəklində getməsin. Bakıda nəşr edilən «İrşad», «Həyat», «Təzə həyat» kimi mətbu orqanları da İrandakı məşrutə inqilabına böyük mənəvi dəstək olurdular. Əgər XIX əsrin sonlarında Cənubi Azərbaycanda yalnız Türkiyənin nəşr nümunələri ilə tanış idilərsə, artıq XX əsrin əvvəllərində daha çox Bakı və Qafqazda Azərbaycan dilində çıxan mətbu və nəşrlər izlənilirdi. Bu o dövrdə Cənubi Azərbaycan oxucuları uzun fasilədən sonra (1891-1904) çap olunan «İrşad» (bu qəzetin Sadıq xan Fərəhani tərəfindən İrandakı azərbaycanlılar üçün fars dilində xüsusi əlavəsi hazırlanırdı), xüsusilə «Molla Nəsrəddin» və digər mətbu orqanlarından, öz ölkələri ilə bağlı bilgiler alırdılar [8, 215].

Ailəsini dolandırmaq və çörəkpulu qazanmaq üçün bütün Qafqaz boyu səpələnmiş Cənubi azərbaycanlılar İrana geri qayıdarkən özləri ilə istiqlal mücadiləsi ideyalarını da gətirirdilər.

M.Rəsulzadə yazırdı ki, iranlıların Bakıda qurulan ilk inqilabi cəmiyyəti Tehran və Təbrizə mürşidlər, fədailər, bombalar və sair məvaddi-infiləqiyyəyə göndərirdilər.

M.Rəsulzadə İranda inqilab və azadlıq hərəkatını izhar edən alimlərin toplandığı mərkəzin Bakı və İstanbul olduğunu qeyd edirdi [34, 124].

O, yazırdı ki, «Məşrutə dönəmində İstanbulda əsasən iranlı türklərdən təşkil olunmuş «Səadət əncüməni» adlı komitə təşkil olunmuşdu. Bu komitə bir tərəfdən nəşr etdiyi bəyannamələrlə İranda əfkari-ixtilal pərvərənəyi iqaze, vurduğu teleqraflarla Avropa Əfkari- ümumisini tənvirə çalışıyor, digər tərəfdən də mərakizi ixtilaliyə beynində mübadilə-məlumat və əxbər mərkəzliyi vəzifəsini ifadə ediyordu» [34, 124].

Qeyd edək ki, o illərdə İstanbulda «Səadət əncüməni» tərəfindən həftəlik «Sırux» (1909-1910) adlı qəzet də dərc olunurdu. Onun yaradıcı heyətinə Seyid Məhəmməd Tofiq, Əli Əkbər Dehxuda («Sure-İsrafil» qəzetinin aparıcı müxbiri) Əhməd bəy Ağaoğlu və Yəhya Dövlətabadi daxil idilər.

O illərdə Təbrizdəki hadisələrin tək seyrçisi deyil, həm də fəal iştirakçısı olan M.Ə.Rəsulzadə Təbrizi müdafiə edən mücahidlərin və onların rəhbəri Səttar xanın qəhrəmanlığını «İran məktubları»nda xüsusi qeyd edirdi. Məşrutə hərəkatı sonda məğlubiyyətə uğrasa da, Rəsulzadə İranda XX əsrin əvvəllərində yeniləşmə prosesini Səttar xanın adı ilə bağlayır, onun İran tarixində bir dirçəliş rəmzinə çevrildiyini qeyd edirdi.

M.Rəsulzadəyə görə bu Məşrutə dövrü Cənubi azərbaycanlıların milli-mədəni hərəkatdan milli haqlar uğrunda siyasi mübarizəyə bir keçid mərhələsi olmuşdu.

O dövrdə İran tarixində ilk dəfə Avropa standartlarına uyğun olan və ölkədə ən çox oxunan və ən nüfuzlu qəzet sayılan «İran-nou» gündəlik qəzeti nəşr olunurdu. Qəzetin redaktoru M.Ə.Rəsulzadə idi. M.Ə.Rəsulzadənin sözləri ilə desək, «İran-noy» İran Demokratik firqəsinin fikirlərini yayırdı, yaradıcı heyəti də Azəri türklərindən təşkil olunmuşdu.

O, 1908-ci ildə Bakı Sosial Demokrat komitəsi tərəfindən Gilan inqilabına nəzarət üçün Rəşt şəhərinə gəlib həmin il mücahidlərlə birlikdə Tehrana gedərək Məşrutə hərəkatına qoşulmuşdu. Tehrandə qısa bir vaxt ərzində Məşrutə liderlərinin diqqətini çəkmiş və Demokrat Partiyasının qurulması və proqramının yazılmasında iştirak etmişdir. Rəsulzadə Seyid Həsən Tağızadə başda olmaqla Avropa təhsili görmüş bir qrup İran ziyalıları ilə birlikdə 1910-cu ilin sentyabr ayında İran Demokrat partiyasının əsasını qoyur. İran Demokrat Partiyasının orqanı kimi fəaliyyətə başlayan «**İran-nou**» qəzeti Məşrutə inqilabının ikinci dövründə Avropa standartlarına cavab verən ən məşhur qəzet idi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə buradakı fəaliyyəti ilə yeni qəzet üslubunu – İrana gətirdi. O, «İran-nou»da Azərbaycanın rus işğalından qurtulması və İranın Rusiyanın təsirindən uzaqlaşması ilə bağlı sərt məqalələr yazırdı. M.Ə.Rəsulzadə qəzetdə bəzən Niş təxəlüsü ilə çıxış edirdi.

«İran-nou» adətən ölkədə baş verən siyasi hadisələri işıqlandırır, çatışmazlıqları açıb göstərirdi. Ona görə də tez-tez nüfuzlu şəxslərin həmləsinə məruz qalırdı. Səhifələrindən birində Krilovun «Heyvanların konserti» təmsilinə iqtibas çap edən qəzet bir dövlət məmurunun qəzəbinə tuş gəlmişdi. 1911-ci ildə fəaliyyətini «İran-novin» adı altında davam edən qəzetdə siyasi məsələlər daha kəskin verilirdi. Belə ki, bu mətbu orqanı İranda olan əcnəbilərin pərdə arxası işlərinin üstünü açmağa nail olurdu. Sədr Haşiminin qeyd etdiyinə görə Tehranın Milli Məclis nümayəndələri öz nitqlərində qəzetdə dərc olunan yazılardan istifadə edirdilər [61,65].

O illərdə Səttarxan Mərkəzi hökumətə belə bir müraciət göndərmişdi: «Bizim şahla, onun taxt-tacı ilə işimiz yoxdur. Biz azadlıq, hüquq və konstitusiyanın şərtlərinə əməl olunmasını istəyirik. Şah bizim istəyimizi bizə verməlidir, yoxsa biz cümhuriyyət elan edəcəyik».

Cənubi Azərbaycanda demokratik hakimiyyətin bərqərar edilməsinə baxmayaraq, İngiltərə və Rusiya hökumətlərinin təhriki ilə bundan sonra da Təbrizə qarşı əksinqilabın yeni hücumları davam edirdi. 1911-ci ildə rus qoşunlarının Təbrizə hücumu və şəhərin tutulması inqilabın yatırılması ilə nəticələndi.

1905-1911-ci illər İran burjua inqilabında Cənubi Azərbaycan aparıcı rol oynamışdı. Tarixə Məşrutə inqilabı kimi daxil olan bu inqilab Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və milli şüurunun inkişafı üçün şərait yaratdı.

Məşrutə (konstitusiyaya) qanunların qəbul olunması ölkədə demokratiyanın yaranmasına və siyasi fəzanın açılmasına gətirib çıxardı. Zülmün və haqsızlığın aradan aparılması, ədalətin və müstəqilliyin bərpası devizi altında başlanmış xalqhərəkəti iştirakçılarının əsas; tələbi qanunlara söykənən bir hökumətin yaradılması və bir vətəndaş olaraq onların həyat tərzini formalaşdıracaq hüquqların təmin olunması idi. Çünki xalq mədəniyyət və təfəkkür tərzini baxımından əvvəlki illərə nisbətən, bir çox irəliləyişlərə nail olmuşdu. Gündən-günə genişlənən siyasi hadisələrin və ictimai çəkişmələrin nəticəsi ölkənin xəbər mərkəzinə çevrilməsinə, bu isə Azərbaycanda nəşriyyat bazarının yaranmasına gətirib çıxardı. Müxtəlif qəzetlər yayılmağa başladı. İnqilabi hərəkət ölkənin ədəbi mühitində əks olunduğuna görə tezliklə bir çox şair və yazıçılar da azadlıq aşıqlarına qoşularaq qələmləri ilə mübarizəyə atıldılar. Nəticədə xalqın informasiya qıtlığı aradan qaldırıldı.

Mətbuat kütləni gündən-günə yeniləşən siyasi cərəyanlara doğru istiqamətləndirildi. Bu nəşriyyələrin yeni ədəbi-mədəni mühitin formalaşmasında günün tələbindən doğan əsərlərin yaradılmasında, həcv və tənqidin köməyi ilə xalqın əsrlərdən bəri davam edən qəflət yuxusundan oyadılmasında böyük rolu olmuşdur.

Onların çoxu burjuaziya ilə bağlı olan ziyalıların fikirlərini təbliğ edirdi. Bir hissəsi cəmiyyətin yuxarı, bəzisi isə aşağı təbəqəsinin – şəhər və kənd zəhmətkeşlərinin arzu və istəklərini, fikirlərini çap etməklə ölkə əhalisinin mədəniyyətini özlərində əks etdirirdi [64, 15].

Hələ illər öncə, Nəsrəddin şah Qacarın dövründə nəşriyyə və tərcümə işləri nazir, Etimadüssəltənətinin rəhbərliyi altında «Senzura idarəsi» adlı təşkilat mövcud idi və bütün mətbu orqanları bu idarədən keçdikdən sonra nəşrinə icazə verilir. Aydın ki, bu qurumun varlığı ilə mətbuat azadlığı tam anlamda olmamışdır. Çünki istənilən qəzetin yazılarında dövlət siyasətilə uyğunsuzluq onun sonluğu demək idi.

İlk milli şüranın açılmasından və Azərbaycan nümayəndələrinin Tehrana gəlməsindən sonra Azərbaycanlı millət vəkillərinin təkidilə 1908-ci ildə senzura ləğv edilərək 86 məclis nümayəndəsinin iştirak etdiyi toplantıda 76 faiz səs çoxluğu ilə yeni mətbuat qanunu qəbul olundu. Beləliklə, mətbuat tam azadlığa qovuşaraq istədiyi qəzeti senzurasız çap etmək hüququna malik oldu. Bu qanun 52 maddəni ehtiva edən 6 bənddən ibarət idi. Onun müqəddiməsində deyilirdi: «Konsititusiyanın 20-ci bəndinə müvafiq olaraq yanlış və dinə qarşı zərər törədə biləcək kitab və yazılardan başqa bütövlükdə mətbuata senzura tətbiq etmək qadağandır. Lakin onlarda mətbuat qanunlarına zidd bir şey olarsa, nəşriyyatçı və ya qələm sahibi həmin qanunlar çərçivəsində cəzalandırılır. Yazıçı məşhur İran əhliindən olduqda isə nəşriyyatçı cəzadan azaddır.

Qərara alınır ki, cəmiyyətin hüquqlarının qorunması, habelə, qələm sahiblərinin və mətbuatın basqılarını zərərsizləşdirilməsi məqsədilə, qanunlar çərçivəsində, kitab, qəzet, elan və müxtəlif layihələrin nəşri azaddır. Bu kimi işlər və mətbuatın satışı ilə məşğul olmaq arzusunda olan şəxslər əvvəlcədən maarif nazirliyi yanında şəri öhdəçiliklərlə mükəməliyyətləndirilməlidir [64,96].

Bu mütərəqqi qanunun əhəmiyyətinin lazımcına işıqlandırılması üçün qəbul edilməsindən əvvəl və sonra nəşr olunan qəzetlərin müqayisəsinin aparılması zəruridir. Bu qanunun qəbul edilməsindən əvvəl nəşr

olunan qəzetlər haqqında Ə.Kəsrəvi yazırdı ki, «doğrudur, bu dövrdə ölkədə bir sıra qəzetlər nəşr edilirdi. Lakin onların çoxu yersiz dualar, məddahlıq, qaranı ağ göstərmək və s. kimi yazılarla dolu idi. Ölkədə aparılan işlər və baş verən proseslərin tənqidindən söhbət gedə bilməzdi. Sankı buradakı məmurlar bütün işlərdən uzaq idi. Zəkəvmülk (Məhəmməd Hüseyn) «Təbiyyət» adlı bir qəzetdə bəzən fransızcadan etdiyi tərcüməsində çarəsizlikdən «qanun» sözünün əvəzinə «qayda» kəlməsini işlətməmişdir».

Yuxarıda şeyd olduğu kimi qəzetlər nəinki Qacarin məmurları tərəfindən senzuradan keçirilirdi, hətta azadlıq o dərəcədə boğulurdu ki, ən kiçik ictimai və siyasi məsələlərə toxunmamaq üçün yazıçılar və nəşirlər arasında bir növ özünü nəzarət də mövcud idi.

Lakin haqqında söhbət gedən qanun qəbul olunduqdan sonra mətbuat bütün ölkədə azad şəkildə nəşr edilməyə başladı. Qələm sahibləri tam qüvvə ilə xalqı informasiya ilə təmin etmək üçün səfərbər oldular. İstər siyasi, istər ictimai, istərsə də iqtisadi baxımdan bütün məsələlər qəzet səhifələrində şərh və analiz olunmağa başladı. Saray, hətta şəxsən Məhəmmədəli şah belə tənqid edildi. «Müsavat» qəzeti şahın və onun sarayının əməlləri haqqında daha çox yazırdı. Əhməd Kəsvərinin yazdığına görə «Sultanul üləma Xorasani «Ruhul qüds» qəzetində cəsarətli sözlər yazmışdı ki, bu sözlərin başında Məhəmmədəli Mirzə dururdu. Təhsil nazirinin məhkəməyə müraciəti nəticəsində Sultanul üləma oraya dəvət edildi. Məhəmmədəli Mirzənin ünvanını «qəssab dükanı» adlandırılmasının səbəbi soruşulduqda «Sultanul üləma» münsiflər heyəti çağırılmasını tələb etdi. Bu bəhanə idə cavab verməkdən boyun qaçırırdı və iddia təmin olunmadı» [62, 87].

Bu dövrdə Azərbaycanda 50-yə yaxın şəzet və jurnal nəşr olunurdu. Tədqiqatçı Hüseyn Umud onlardan səkkizinin Azərbaycan-fars, birinin Azərbaycan, qalanlarının farsca çıxdığını qeyd edir [65, 49].

1906-cı ildə Təbrizdə «İttihad», «Azad», «Dəbistan», «Əcnümən», «Azərbaycan», 1907-ci ildə «Hərfe-həqq», «Mücahid», 1908-ci ildə «İttihad» (II), «Həşərətü-l-ərz», «Xeyrəndiş», «Molla əmi», «Naley-i-millət», 1909-cu ildə «İstiqlal», «Buqələmun», 1910-cu ildə «Təbriz», «Şəfəq», 1911-ci ildə «Səadət» qəzetləri nəşrə başladı. Bu illərdə Urmiyə şəhərində «Fərvərdin» (1911) və «Fəryad» (1907) qəzetləri, Həmədanda «Ülfət» (1907), Kəmalıyyə (1910), «Səadət» (1907), Ərdəbildə «Berge-səbz» (1908) qəzeti, «Şəfəq» (1911), «Mükafat» (1909) qəzetləri nəşr olunurdu.

Məşrutə inqilabı dövründə mətbuat həqiqətən dövrünün ictimai-siyasi və ədəbi həyatının güzgüsünə çevrilmişdi. Bu dövrə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də yaranan ədəbiyyatın ayrıca kitab və digər bədii nümunələrdə deyil, məhz mətbuat səhifələrində əks olunması idi. Məsələn, Əşrəfəddin Gilani tərəfindən Rəştdə nəşr olunan «Nəsimi-Şimal» qəzetinin əksər səhifələri şeir nümunələrindən ibarət idi. Yusifxan Etisalinmülkün redaktorluğu ilə çıxan «Bahar» qəzetində Yusif xanın şeirləri və rus, fransız, ərəb ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr əsas yer tuturdu. «Sure-İsrafil» qəzetində bu mətbu orqanının baş yazısı Əli Əkbər Dehudanın daimi rubrikası olan «Çərənd pərənd»də o dövr üçün yeni olan siyasi felyetonun nümunələri verilirdi.

İstanbul şəhərində azərbaycanlı ziyalıların daha iki mətbu orqanı çap olunurdu. Bunlardan biri Seyid Həsən Təbrizi və Seyid Məhəmməd Tofiqin rəhbərliyi ilə 1909-1920-ci illərdə nəşr olunan «Şəms» qəzeti idi. İstanbulda nəşr olunan «Şeyda» adlı digər qəzetin redaktoru təbrizli Hacı Həsən xan Cəfərzadə idi. Azərbaycan və fars dillərində nəşr olunan bu qəzet demokratik yönlü idi və öz səhifələrində siyasi satirik materiallara geniş yer ayırırdı. İstanbulda təhsil alan azərbaycanlı tələbələr qəzetdə fəal iştirak edirdilər.

İnqilab illərində İranın digər şəhərlərində də azərbaycanlı inqilabçı publisistlər tərəfindən bir sıra

[Skriv text]

www.achiq.info

[Skriv text]

qəzetlər nəşr olunurdu. Tehrandə M.Rəsulzadənin və Əbuziyalının redaktorluğu ilə «İrane-noy», S.H.İbrahimzadənin redaktorluğu ilə «Carçiye-millət», Rüşdiyyənin qələmi ilə «Tehran», Həsən xan Təbrizinin mühərrirliyi ilə «Əsr», Mahmud Əfşarın redaktorluğu ilə «Cənteye-paborəhne», Xorasanda Məhəmmədsadiq Təbrizi və S.H.Ərdəbilinin redaktorluğu ilə «Xurşid» və «Xorasan» qəzetləri çıxmış, Tehran sosial-demokrat təşkilatının orqanı «Sure-İsrafil» qəzetinin redaktorlarından biri Mirzə Qasım xan Təbrizi (Sure İsrafil) olmuşdur. Cənubi Azərbaycanın tərəqqipərvər ziyalıları, o cümlədən S.Salmasi, Mirzə Qafar xan Zunuzi, Heydər Əmioğlu və buşqaları Zaqafqaziya mətbuatında da, xüsusilə «İrşad» qəzetinin İrana aid səhifələrində, Tiflisdə çıxan sosial-demokrat qəzetlərində İranda ictimai-siyasi vəziyyətə və inqilabi mübarizəyə həsr edilən demokratik məzmunlu məqalələrlə çıxış edirdilər [8, 47].

1910-1911-ci illərdə Azərbaycanda vətənpərvərlik və azadlıq ideyalarını təbliğ edən digər milli burjuva mətbuatı, o cümlədən Təbrizdə «Şəfəq», «Təbriz», Xoyda «Mükafat» və «İslah», Urmiyada «Fərvərdin» qəzetləri dərc olunurdu. Bu dövrdə hərbi müdaxiləyə qarşı xalq hərəkatının təşkilinə kömək mətbuatın əsas mübarizə hədəfini təşkil edirdi. Bu zaman mütərəqqi qəzetlər Səttarxanla Bağırxanın adından xalqa müraciətlə yazılan bəyanatları dərc etməklə mühüm iş görürdü (Kəsrəvi). Onlar bu müraciətlərdə xarici müdaxiləyə qarşı kəskin etirazlarını bildirir, çar konsulluğunun inqilabçılara qarşı uydurduğu «quldurluq», «iqtisadsızlıq» böhtanlarını rədd edir, xalqı sayıq olmağa, konstitusiyanın müdafiəsi uğrunda mübarizəni davam etdirməyə çağırırdılar.

«Şəfəq» qəzeti 1910-cu ildə yaranan və Təbrizdə gizli iş aparan demokrat təşkilatının qeyri-leqal mətbuat orqanı idi. Yaranan bu qəzet öz kəsərli yazıları ilə xüsusilə fərqlənir, milli istiqlaliyyət və demokratiya uğrunda mücadilənin inkişafına mühüm təsir göstərirdi.

«Şəfəq» qəzetinin şücaət və cəsarətli, kəskin mübarizə xətti, xüsusilə atəşin vətənpərvərlik ruhundakı məqalələri çarizmin hiddət və qəzəbinə səbəb olurdu.

Mətbuatın ifşaçılıq fəaliyyətində intibahnamələrlə yanaşı kitabçalar nəşrindən geniş istifadə olunurdu. 1909-cu ilin may-iyun aylarında müdaxiləçilərin inqilabçılara və dinc əhaliyə qarşı azğınlıq və soyğunçuluq əməllərini ifşa edən çoxlu kitabça buraxıldı, onların mətni «Mükafat» qəzetində, habelə mühcir mətbuatında dərc olunub yayılırdı.

Terrora və təqiblərə baxmayaraq inqilabdan sonra mütərəqqi qüvvələr öz mətbuat fəaliyyətini tədricən bərpa etməyə başladılar, onların içərisində «İnsaf» qəzeti xüsusilə seçilirdi. Qəzet demokrat təşkilatına mənsub olan Xiyabani, İskəndani və İbrahim Şəbüstərinin başçılığı ilə 1913-cü ilin payızından gizli surətdə nəşr olunmağa başladı.

«İnsaf» qəzeti elə bir şəraitdə nəşrə başlamışdı ki, İranda azadlıq və irtica qüvvələri arasında məclis və konstitusiyanın bərpası və xarici hərbi müdaxiləyə münasibət məsələləri ətrafında kəskin siyasi mübarizə gedirdi.

Əksinqilabi çevriliş yaratmaq cəhdi və Azərbaycan feodallarını silahlı çıxışa təhrik etməsi mütərəqqi mətbuatın kəskin tənqid hədəfinə çevrildi. «Şəfəq», «Təbriz» qəzetləri «Qardaşlar, birləşin! Azadlıq düşmənlərini qovun!» çağırışları ilə xalqı mübarizəyə çağırır, daxili və xarici düşmənlərin fitnələrini ifşa edirdi.

Bu zaman İstanbulda əsasən azərbaycanlı inqilabçı ziyalılar tərəfindən Azərbaycan və fars dillərində nəşr olunan demokratik istiqamətli satirik «Şeyda» qəzeti də əcnəbilərin İran işlərinə hərbi-siyasi müdaxiləsinə kəskin etirazını bildirir və hakim dairələri kəskin tənqid atəşinə tuturdu.

[Skriv text]

www.achiq.info

[Skriv text]

İnqilab məğlub olduqdan sonra ölkənin hər yerində olduğu kimi, Cənubi Azərbaycanda da bütün demokratik təşkilatlar qadağan edildikdə demokratik qəzetlər bağlandı, onların leqal fəaliyyəti yenidən dayandırıldı. Bunun əksinə, əksinqilabçı qüvvələr və hakimiyyətini möhkəmlətmək üçün mətbuatdan daha geniş istifadə edirdi [8,47].

Bu dövrdə qatı monarxist məsləkli və imperializmə xidmət göstərən «Fikir», «Tofiq» kimi (mürtəce mövqedə duran bu iki qəzetin redaktorları mənşəcə erməni idi – **P.M.**) əksinqilabi qəzetlər nəşr edilirdi ki, bunlar maliyyə cəhətdən çar konsulu tərəfindən təmin olunurdu.

Meydanı boş görən həmin qəzetlər xalq kütlələrini aldatmaqda irtica əlində bir silaha çevrilmişdi.

«İnsaf» qəzeti yazırdı ki, bunlar köhnə istibdadçı və din alverçisi idi. Azərbaycan xalqını təmsil edə bilməzlər: «Millətimiz şəhidlərin qanı bahasına aldığı məşrutədən əl çəkməyəcəkdir. Yaşasın və paydar olsun qanuni-əsassı və məclisi-milli! Ey vətənin şərəfli övladları, düşmən müqabilində əyilməyin başınızı uca tutun, vətənin istiqlalı, məşrutə və azadlığının ehtiyacı sizin mətanət və hümmətinizə bağlıdır [86].

«ƏNCÜMƏN» qəzeti

Təbrizdə Məşrutə qanunu elan edildikdən sonra çıxan mətbu orqanı «Ruznaməyi-milli» («Milli qəzet») olub. Bir müddət sonra bu ad da dəyişilib «Cəridəyi-milli» adı ilə çıxdı. Qəzet 38 sayından «Azərbaycan əyalət əncüməni»nin rəsmi orqanı kimi fəaliyyət göstərərək «Əncümən» adı ilə yayıldı.

Qəzet 1906-cı ildə oktyabr ayının 19-da Təbrizdə Mirzə Əli Əkbər Vəkilinin redaktorluğu ilə nəşr olunub. İlk illərdə həftədə 2 dəfə, Mahmud Qənizadənin redaktoru olduğu illərdə isə həftədə 3 dəfə çap olunub.

Qəzetin adının altında bu sözlər yazılırdı: «Xalqın və tacirlərin istəyi üzərinə bu qəzet çox sadə bir dildə yazılır».

Qəzetin titul səhifəsində XI-XIV əsrdə Azərbaycanın Atabəylər dövlətinə mənsub olan, sonralar isə Qacarların rəsmi embleminə çevrilən Şir və günəş əks olunmuşdu.

Qəzetin nəşri 1911-ci ilədək davam etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, «Əncümən» Məşrutə inqilabı dövründə işıq üzü görən ilk milli orqan idi. Bununla yanaşı, o dövrdə qəbul olunmuş İran və Cənubi Azərbaycan mətbu orqanlarına tətbiq edilən qaydalardan yan keçərək, yəni Mətbuat Nazirliyinin icazəsi olmadan nəşrə başlamışdı. Bu qəzet o dövrdə İranda azad mətbuat anlayışının ilk qaranquşu idi. Qəzet əsasən Əncümənin və Milli məclisin müdafiə etdiyi müzakirə və qərarları, həmçinin konstitusiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı xalqın tələblərini ardıcıl çap edirdi. Bununla yanaşı qəzetdə müxtəlif şəhərlərdən konstitusiyanın qaydalarını kobudcasına pozan ünsürlərin əməllərini ifşa edən etiraz məktublarına yer ayrılırdı.

Qəzet çarizmin və İngiltərənin İrana qarşı hərbi-siyasi müdaxilə planlarını aşkara çıxarmağı və xüsusilə 1907-ci il ingilis-rus sazişinin müstəmləkəçilik və işğalçılıq məqsədlərini açıb göstərməklə antiimperialist hərəkatın qüvvətlənməsinə böyük xidmət göstərirdi. Bu cəhətdən qəzetin siyasi şərhləri çox təsirli idi: «İngiltərə və Rusiya dövlətinin bu müahidəni bağlamaqdan... əsl məqsədlərini işğalçılıq müstəmləkəçilik,

özlərinin siyasi, eyni zamanda iqtisadi-ticarət mənafeələrini təmin etməkdədir» [8, 246].

Məşrutədən sonra ortaya çıxan əyalət və vilayət əncümənləri arasında ən önəmli və güclü mövqeyə sahib olan «Təbriz milli əncüməni» orqanı olaraq yayınlanan, yalnız Təbriz və Azərbaycanda deyil, İranın hər tərəfində özəlliklə də Tehrandə cərəyan edən Məşrutə xəbərlərini ehtiva etdiyindən çox önəmli bir yerə sahibdi. Məmmədrza Heyət qəzetdə Azərbaycan türkcəsinin durumu ilə bağlı yazırdı: Qəzetin bəzi saylarında çıxan bir neçə şeir istisna olmaqla tamamilə farsca nəşr olunurdu. Amma qəzetə verilən elan və xəbərləri nəzərə alsaq bəzi hallarda türkcə olurdu» [108, 1384, № 138-139, 31].

Tədqiqatçı M. Heyət «Əncümən» qəzetinin saylarını araşdıraraq ona ayrıca məqalə həsr etmişdir. Onu cüzi dəyişikliklə oxucuya təqdim edirik.

Qəzetin 9-cu sayında verilən bir elanda Təbrizin «Ədəbiyə» məktəbində heç məktəbə getməmiş 7 yaşında uşaqların 4 ay içində fars, türk və ərəb dilində yazıb-oxumaq təklifi verildiyi və məktəbin ana-atalar qarşısında sınaqdan keçirildiyi bildirilmişdir. 32-ci sayında eyni məktəb öyrəncilərinin, müəllimlərlə birlikdə Təbriz Əncüməninə gedib «Əncümən» üzvlərinə türkcə şeirlər oxuduqlarını, Əncümənin məktəbə 25 tuman yardım etdiklərini və qəzetin hər həftə 60 nüsxə öyrəncilərə pulsuz göndərilməyi xəbəri və orada oxunan şeirlər dərc olunmuşdur. Şeir belə başlayır:

Məktəbdir ənbiyadə nəbilik əlaməti,

Məktəbdir ovliyədə vəlilik səadəti.

Məktəbdir aləmdə yetirən hər hidayəti,

Məktəbdir orgədən bizə əmri-şəriəti.

Qəzetin 44-cü sayında yenə də «Səadət», «Ədəbiyyə», «Nübar» məktəblərinin öyrəncilərinin müəllimləri ilə birlikdə teleqraf mərkəzinə getdikləri və orada şeir və xitabə oxuduqları bildirilir. Oxunan xitabədən sadəcə «Biz bir qaşığı qanımızı əlimizə alıb millətə nisar (qurban – P.M.) eləməyə gəlmişik» cümləsini örnək verərək oxunan şeir tamam çap edilmişdir:

Əməlimiz, əfkarımız iqbalı-vətəndir,

Sərhədimizə qala bizim xaki vətəndir

Dava günü yeksər görünən qanlı kəfəndir.

İrənlularıq can veribən, nam alaruq biz,

Davada şəhadətlə kam alaruq biz.

İrənlı adı hər ürəgi lərzə salandır,

Əcdadımızın hibəti məərufə cahandır.

Eyni sayda «Pərsəriş» və «Rüşdiyyə» məktəbi öyrəncilərinin də oxuduqları xitabələr nəşr edilib.

«Əncümən» qəzetinin 116-cı sayının sonluğu, 3-cü səhifənin isə yarısı türkcədir. Türkcə olan mətnlər əslində «Səadət» və «Nübar» məktəbləri müəllimlərinin danışmalarından ibarətdir. Məktəb öyrənciləri ilə

[Skriv text]

www.achiq.info

[Skriv text]

müəllimlərinin türkcə şeirlər oxuyub, çıxış etmələri Təbriz məktəblərində türkcənin təliminin hələ güclü olduğunun göstəricisi idi. Ancaq şeirlərdə və danışmalarda diqqəti çəkən ən önəmli xüsusiyyət Cənubi azərbaycanlılar üçün iranlılığın üst kimlik kəlməsi və onun hər bir danışmada vurğulanmasıdır.

Qəzetin 107-ci sayından etibarən əyalət və vilayət əncümənlərinin qanun layihəsi sırayla yayınlanmışdır. Layihəyə görə hər bir əyalətdə «Əncümən»in bir əyalət əncüməni (məclisi) qurulmuşdu.

Əncümən üzvləri xalqın səsi ilə seçilir, seçicilərin İran təbəəsi və 21 yaşından yuxarı olması, əyalətdə evi və mülkü bulunması, ya da bir baş vergi verməsi şərtidir. Qadınlar seçimlərə qatıla bilməzlər. Namizədlərə gəldikdə isə ən az 30 yaşında olub, farsca oxumağı, yazmağı bilməlidirlər.

Məşrutənin ana yarasında rəsmi dildən söz edilmədiyini halda, farsca yazıb-oxumağın şərt bildirilməsi və dolayısı ilə də sadəcə türkcə oxuma-yazma bilən bir insanın Azərbaycan əncüməninə seçilməsinə namizəd olmaqdan məhrum edilməsi məqbul məşrutə dövründə fars dilinin daha rəsmi status qazanmasına yol açan və türkcənin artıq rəsmi mərkəzlərdə bir işə yaramayacağı anlayışına gələn bu maddə türklərin məşrutə dövründə uğradıqları ən böyük zərər olmuşdur. Mərkəzi hökumətin türklərin əlində bulunması və Məşrutə hərəkatı bayrağının da azərbaycanlıların əlində olması, türkcənin də farscanın yanında rəsmi status qazana bilməsi əlverişli bir şərait yaratmasına rəğmən Azərbaycan aydınları bütün İrani qurtarmaq naminə Azərbaycanı tamam unutmuşdular.

Qəzetin 1907-ci ildəki 1-ci sayında Bakıda nəşr olunan «Füyuzat» qəzetindən götürülmüş «Nizami Gəncəvinin oğluna nəsihəti» yazısı verilmişdir. «Əncümən» qəzetinin 1907-ci ildəki 10-cu sayının birinci səhifəsində Parisdən «Osman və iqtisadi tərəqqi cəmiyyəti» tərəfindən Təbriz milli əncüməninə göndərilən bir məktub və ikinci səhifədə isə «Əncümən» tərəfindən verilən cavab yayınlanmışdır. Cavab məktubunun sonunda qəzet tərəfindən belə bir açıqlama verilmişdir: «Farsca oxuyan dəyərli oxucu və abunəçilərimizə bir az çətin olsa da osmanlı türkcəsi ilə yazılmış olan bu iki məktubu müqəddəs Əncümən üzvlərinin istəyi üzrə çevirmədən olduğu kimi nəşr edirik [108, 1384, №138-139, 34-37].

«AZƏRBAYCAN» dərgisi

Şərq aləmində böyük əks-səda doğuran «Molla Nəsrəddin»in nəşrindən 8 ay sonra onun təsiri altında Arazın o biri tayında – Təbrizdə «Azərbaycan» satirik dərgisi çap olundu.

«Azərbaycan» dərgisinin redaktoru Əliqulu Səfərov Cənubi Azərbaycanın istedadlı publisistlərindən idi. O, hələ XIX əsrin sonlarında «Şəbnamə», «Ehtiyac», «İqbal» kimi qəzetləri təsis etmişdi.

Ə.Səfərovun oğlunun atası haqda yazdığı xatirəsindən məlum olur ki, «o gənc yaşlarında atasının yanında Rusiya və Türkiyədə ticarətxanaların idarəsi ilə məşğul olurdu. Bu ölkələrdə İran hökuməti tərəfindən sürgün edilmiş siyasi mühacirlər və yerli mütərəqqi ziyalılar ilə sıx təmasda olur. sonralar vətənə xidmət etməkdən ötrü ticarəti tərk edib vətənə dönür».²

Ə.Səfərov Təbrizdə öz həmfikirləri ilə bərabər gizli bir cəmiyyət yaratmışdı, «Gizli əncümən» adlanan bu mərkəzdə onunla yanaşı dövrün vətənpərvər ziyalıları iştirak edirdilər. Ə.Səfərov qəzet və digər nəşrləri xalqı ayılmağın ən təsirli vasitələrindən biri hesab edirdi. 1892-ci ildə Ə.Səfərov Təbrizdə «Şəbnamə» adlı kiçik ölçülü satirik qəzet-vərəqə buraxmağa nail oldu [110, 1946, №26].

Ə.Kəsrəvinin yazdığına görə Əliqulu Səfərov «gizli əncumə»nin üzvü olmaqla bərabər Məmmədəli Mirzənin «gizli polis» rəisi idi. M.Mirzəyə gələn raportlar, məktublar Əliqulu xanın əlindən keçirdi. O, bu vəzifəsindən istifadə edərək əlbir və həmfikir olduğu yoldaşlarını polisdən qoruyur, həm də ölkədə baş verən cinayətləri, mənfi halları açıb «**Şəbnamə**»də yayır, geniş kütlələri xəbərdar edirdi.⁴

Xalqın ehtiyac və arzularını sadə anlaşılıqlı dildə, yeri gəldikdə isə gülməli şəkillərlə özündə əks etdirən «**Şəbnamə**» Ə.Səfərovun redaktorluğu ilə qeyri-leqal çıxarıldı. Bu mətbu nümunəsi xalq arasında böyük maraq və rəğbətlə qarşılır, əl-əl gəzirdi. «**Şəbnamə**» primitiv jelatin üsulu ilə hazırlandığından onu böyük tirajla yaymaq mümkün deyildi. Ona görə də Ə.Səfərov sonralar litoqrafiya üsulu ilə o dövrün müasir mətbuat standartlarına uyğun olan «Ehtiyac» (1898), «İqbal» (1898) qəzetlərini və «Azərbaycan» (1906) dərgisini nəşr edir.

«**Ehtiyac**» qəzetinin cəmi yeddi sayı işıq üzü görmüşdür. Sonuncu sayda Ə.Səfərov yazırdı ki, iranlılar hətta çaydan üçün də xaricilərə möhtacdırlar. Bu acı həqiqətlə barışa bilməyən Azərbaycan hakimi Əmirnazim Gorusi qəzeti bağlamış və Ə.Səfərovu cəzalandırmışdı. Ə.Səfərov bundan sonra «İqbal» adlı qəzet çıxarmışdı. «Ehtiyac»ın bir növ davamı olan «İqbal»ın ömrü çox qısa olmuş, onun cəmi dörd sayı işıq üzü görmüşdü.

«Molla Nəsrəddin» dərgisinin nəşrini Ə.Səfərov böyük sevinc hissi ilə qarşılamışdı. Qafqazın mütərəqqi ziyalıları ilə yaxından əlaqə saxladığı üçün çox ehtimal ki, Ə.Səfərovun «M.Nəsrəddin»in redaktoru C.Məmməd-quluzadə ilə yaxından tanışlığı olmuşdur. Ona dərginin ilk nömrələrində gizli imza ilə çıxış etmək də müəssər olmuşdu. Bir neçə mənbə Ə.Səfərovun «Molla Nəsrəddin»də Xortdan imzası ilə çıxış etməsini təsdiq edir.*

Mətbuat sahəsində zəngin təcrübəyə malik olan artıq satirik qələm əhli kimi ad çıxaran Ə.Səfərov «Molla Nəsrəddin» dərgisinin nəşrindən ruhlanaraq Cənubi Azərbaycanda «**Azərbaycan**» adlı satirik dərgi dərc edir. Dərgi həftədə bir dəfə kiçik formatda, 8 səhifədə nəşr edilirdi. Birinci səhifəsi fars dilində, qalan səhifələri isə Azərbaycan dilində idi. Karikaturalar adətən sonuncu səhifədə verilirdi. Dərginin cəmi 20-dən artıq (təxminən 24) sayı işıq üzü görmüşdü. Dərginin redaktoru Əliqulu Səfərov, naşiri Mirzə Ağa Təbrizi idi.

İlk sayda şeir parçaları əsasən Azərbaycan, nəsr hissəsi isə farsca verilirdi. Sonrakı saylarda Azərbaycan dili üstünlük təşkil etməyə başladı.

«Azərbaycan» dərgisi istər forma və üslub, istərsə də məzmun və ideya baxımından «Molla Nəsrəddin»ə çox bənzəyirdi.

«Azərbaycan» dərgisinin ilk sayının titul səhifəsində «Molla Nəsrəddin» dərgisinin daimi emblemi olan mollanın rəngli surəti əks olunub. Bununla bildirilirdi ki, Təbrizdə «Molla Nəsrəddin»in təmsilçisi meydana gəlmişdir. Şəkildə təsvir olunmuş Molla Nəsrəddin sanki onunla yanaşı dayanmış yerli mollaya – Hacı babaya xeyir-dua verir. İkinci nömrədən isə Hacı baba tək verilirdi.

«Azərbaycan» dərgisindən öncə İranda həmişə elmin və mədəniyyətin, tərəqqinin önündə gedən Azərbaycan ziyalıları Tahir Təbrizi, Mehdi ağa Təbrizi, Məmmədəli Tərbiyət, Həsən Tağızadə ölkədə və xaricdə «Əxtər», «Hikmət», «Gəncineyi-fünun» və s. kimi dəyərli mətbu orqanlarını təsis etmişdilər. Bu qəzetlər fars dilində nəşr olunur, daha çox ziyalı təbəqəsi arasında yayılırdı. Müəyyən hissəsi Azərbaycan tükcəsində yazılaraq gizli yolla hazırlanmış xalq arasında yayınlanan vərəqə və kiçik formatlı qəzetlər qeyri-müntəzəm və pərakəndə şəkildə olurdu. Vaxtilə Mirzə Cəlinin «Molla Nəsrəddin» üçün söylədiyi «yazıda

böyük cürətimiz o oldu ki, açıq ana dilindən yazmaqdan biz usanmadıq» dahiyənə kəlamını Əliqulu Səfərova da aid etmək olar.

Birinci nömrədə «Xitab beqələm və müqəddimə» sərlövhəli baş məqalədə nəzm və nəsrə dərginin məram və proqramı ifadə edilirdi. Sonra Hacı Baba imzası ilə «Ey vətəni-mehriban» şeri verilmişdi. Üçüncü səhifədə ölkədə və qonşu ölkələrdən: London, İstanbul, Bakı, Naxçıvan, Miyana, Xorasan, Tehrandan xəbərlər verilir. Dörd və beşinci səhifələr karikaturalarla bəzədilmişdi. Yeddinci səhifədə Hacı Babanın imzası ilə «Molla Nəsrəddin»ə cavab yazısı getmişdir.

«Azərbaycan» dərgisində illüstrasiyaları Hüseyn Behzad Müsəvvirzadə çəkirdi. «Azərbaycan» dərgisinin 6 sayında dərc olunmuş yazıda xalq bir növ uyğusundan ayılıb, siyasi dərs verirdi:

«Cənab Hacı Baba, bir gün evdə oturmuşdum. Azərbaycan ruznaməsini gətirdilər. Vaqədə əvvələn müqəddəs ziyarətdəki biz Azərbaycan üçün bir mayeyi-iftixardır çox şad oldum. Məşrutənin əvvəlinci şüuratından (bəyanatından – P.M.) birisi məclisi şurayi-milidir. Onun da əvvəlinci bəyanatından birisi məsuliyyəti vüziradır. Bunların hamısı ondan ötrüdür ki, bundan sonra millət hamısı asudə olsun və xarici bizlərə əl tapmasın və onda dəxi möhtac olmayaq daha bundan sonra heç bir bədfitrət kargüzarlıq verə bilməz ki, erkək it kimi diş qurda rəfiq olub bir-bir qoyunları qurda verə, daha bundan sonra Məsudi mülk kimi xalq namusunu pula satan və füqaranın ruzisini həbs edən rəis divanınıxana olub gündə 7 tımən rüşvət alıb daşları, qumları biz biçarə millətə çörək əvəzinə yedirə bilməz» [70,1907,№ 6,2].

Dərgidə siyasi xarakter daşıyan karikaturalar az deyildi. «Azərbaycan»ın ikinci sayının birinci səhifəsində Hacı Mirzə Ağasının şəkli təsvir olunmuşdu. Əksin aşağısında onun dili ilə bu sözlər yazılmışdı: «Şor suyun nə qabiliyyəti və keyfiyyəti var ki, vaxtını ona sərf edim».

Burada Xəzər dənizindən söhbət gedirdi. Hacı Mirzə Ağasının timsalında Rusiyanın Xəzər dənizi ilə bağlı iddialarına qarşı heç bir müqavimət göstərməyən yüksək rütbəli məmurların etinasızlığı və dövlət əhəmiyyətli məsələlərə barmaqarası baxması kəskin tənqid olunurdu. Dördüncü sayının birinci səhifəsində Mirzə Əli Əkbər xan Atabəyin dizi üstündə İranın xəritəsini tutub orada əli ilə Azərbaycan əyalətini göstərərək dediyi sözlər əks olunub: «Əslən mənim ürəyim Azərbaycana bağlı deyil, gələcəkdə bu vilayəti kəşib atmaq lazımdır».

Digər bir karikaturada qoyun sürüsünün içində düşmüş canavar və uzaqdan bu mənzərəni görəni iki nəfər göstərilir. Şəklin aşağısında yazılıb: «Ay, haray, canavar qoyun sürüsünün axırına çıxdı». Yaxınlıqda sürünün çobanı elə dərin yuxuya gedib ki, onu heç top-tüfənglə də oyatmaq mümkün deyil. Karikaturada obrazlı şəkildə canavarın simasında ölkənin təbii sərvətlərini amansızcasına istismar edən yadellilərə, çobanın simasında isə ölkəni idarə edə bilməyən başçıya işarə edilir – şah və onun sarayı tənqid olunurdu.

Dərginin hər səhifəsində belə mənalı şəkillərə rast gəlmək olardı. Onu xalq arasında populyarlaşdıran bu cür rəngarəng şəkillərlə bərabər, həm də yerli şairlər tərəfindən yazılmış duzlu-məzəli şeirlər idi. Qəzetdə Azərbaycan türkcəsində çap olunmuş şeirlər Təbrizdə dildən-dilə gəzir, hətta uşaqlar da həmin şeirləri əzbər bilirdilər.

«Molla Nəsrəddin» jurnalının nəsr nümunələrində Mirzə Cəlil və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, şeir parçalarında isə M.Ə.Sabir və Əli Nəzminin təsiri aydın hiss olunurdu. Sabirin şeirlərinin ruhu cənublu şairlərə çox doğma idi. Sabirə nəzirə, cavab və təqlid şəklində də yazılan bu şeirlərin müəllifinin adı gizli saxlanırdı. Dərgidə Seyid Rza Sərraf, Əbdülhüseyn Xazin kimi şairlərin iştirakı şübhəsiz idi. Həmid Məmmədzadə onların sırasına Ləli və Mirzə Əli Möcüz kimi şairləri də daxil edirdi.

«Azərbaycan» dərgisində dərc olunmuş şeirlərdə M.Ə.Sabirin təsiri aydın duyulur:

Ey Molla əmi, boş yerə cindarə sataşma,

dindarə dolaşma!

Bu hiyləgərə, sahurü qəddarə sataşma,

məkkarə dolaşma...

...İş çoxdu təriqətdə, əya arifi-kamil,

Tərk eylə xətanı, bu xətakarə sataşma!..

rumdarə dolaşma!

Sabirin «Hə, de görüm, nə oldu bəs, ay balam, iddialərin» misrasından ilham alan Cənubi Azərbaycan şairi eyni vəzn və üslubda şairə cavab şəklində yazırdı:

Hə, görüsən, yerindədi birbə bir iddiamızı,

Gör necə müstəcab edib tanrı bizim duamızı,

Verdi kəməli-lütf ilə mətləbü müddəamızı,

İndi necə, Molla əmu, mən deyən oldu, olmadı?

Jurnalın 5-ci sayında dərc olunan felyetonun ana xəttini Sabirin məşhur bir şeri təşkil edir: «İstirahətə məşğul olan üləməmiz də Rəştdə, Təbriz və İsfahanda binayi-müxalifət qoyub və milləti-islama heç bir qismi himayələri yoxdur:

Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var,

Düşmənlərə möhtac olur-olsun nə işim var?!

Yeri gəlmişkən Sabirin haqqında söhbət açdığımız «Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var» misrası ilə başlayan bu şeiri «Hikmət» qəzetinin redaktoru Mirzə Mehdi xan tərəfindən fars dilinə tərcümə edilib «Azərbaycan»da çap olunmuşdur.

Jurnalın ikinci sayında şair Sərrafın Sabiranə üslubda «Çətin xahiş» adlı şeiri dərc olunub. Öz millətini Şərfin «ölümdən də betər» uyğusundan oyatmaq istəyən şair xalqı hərəkətdə olmağa, qurub-yaratmağa, tərəqqiyə səsləyir:

Ey milləti-islam, oyan vaxtı-səhərdi,

Dur, gör nə xəbərdi!

Bəsdir, bu qədər yatma, çürürsən, nə xəbərdi,

Dur, vaxtı səhərdi!

Min yerdən ayıldır səni biçərə əhibba,

Tərpənmə sən əsla,

Yatmaq belə olmaz, bu ölümdən də betərdi,

Dur, vaxtı səhərdi!

Dərginin səhifələrində yaxın və uzaq ölkələrdə baş verən hadisələrdən bəhs olunurdu. İkinci sayda Rusiyada baş verən inqilabi hərəkətdən, Rusiya dövlət dumasının gördüyü tədbirlərdən geniş danışılırdı. Məqalə müəllifi, görünür, oxuculara gözüaçıq olmağı, onları ziyalıların xalqın səy və fədakarlığı bahasına əldə olunmuş Məşrutədən bəhrələnməyə və onu saxlayıb qorumağa səsləyirdi. Dərginin səhifələrində Böyük Fransa İnkilabı haqqında yazılar dərc olunur, onun mahiyyəti açıqlanırdı. Bütün bu yazılar oxuculara inqilabi vətənpərvərlik ruhu aşılayırdı. Ölkədə ziyalıların ən ağır yeri məktəb və mədrəsə ilə bağlı idi. Ona görə də «Azərbaycan maarifçilik ideyasının xalq kütlələri arasında təbliğinə, yayılmasına çalışırdı. Ana dilində məktəb və dərslərin olmaması bir sıra maarifçilərin, xüsusilə Mirzə Həsən Ruşdiyyənin söylərinin mürtəcə ruhanilərin təzyiqinə məruz qalması dərgidə böyük təəssüb hissi ilə qarşılanırdı. Ölkənin, xüsusilə Azərbaycan vilayətlərinin elm, təhsil, sənət sahələrindəki geriliyi satirik qələmlə ifşa olunurdu. İkinci saydakı xəbərlərə nəzər salaq:

«Qərəcədağ. Hökumət fəvqəladə maddi zayıqlərə dözüb, ağır pullar qoyub bir darülfünun və bir də darüssənaye açıbdır».

«Livan. Luleyinin ixtira olunmasının ildönümü münasibətilə cəşn tutub və müxtərin mücəssəməsini tökmək istəyirlər».

Jurnalın 5-ci sayında «Gəldi-gedər» imzası ilə bir felyeton da İranda, xüsusilə Cənubi Azərbaycanda balaca kibritin belə istehsal olunmadığından danışılır. Ölkənin iqtisadi cəhətdən geridə qalması tənqid edilir. «...Qəzzarə bu gün bazara çıxdım. Mənə kibrit lazımdı. Hər dükandan İran kibriti istədim, tapmadım. Axırı tənqə gəlib ayağımı qoyub Peterburqdan bir qutu alıb qayıtdım. Mənim təəccübüm burdadır: ümumi müvəhhidin odu aləmi yandırır, amma ... bizləri də xaricilərin odu yandırır».

Dərgidə imzasız satirik şeirlərdən birində vətənpərvərlik hissi qabarıq verilirdi:

Aləmdə olub zülm eləmək hər kəsə pişə,

Zülmün ağacı salmış odur hər yerə rişə.

Bu rişəyə lazımdı vuraq ədl ilə tişə,

Ta inki ədalət gələ izharə vətəndə.

Bu atəş zülm içrə səməndər kimi yanırıq,

Yannıq, nə qədər taqətimiz varsa dayannıq.

«Azərbaycan» dərgisini araşdıran Məmmədrza Heyət dərginin Cənubi Azərbaycan xaricində – İranın müxtəlif yerlərində izləndiyini, eyni zamanda Bakı və İstanbulda diqqətlə oxunduğunu qəzetə göndərilən məktublardan və qəzetin elanlarından bəlii olduğunu qeyd edir» [108,1384, №138-139]. Dərginin beşinci sayında dərginin Bakıdakı təmsilçisinin Kazımzadə adlı bir şəxs olduğu bildirilir.

Doqquzuncu sayda yenə də Bakıda aprel ayının əvvəlində Nikolayevski küçəsində (Hacı Zeynalabdin Tağıyevin mətbəəsində – **P.M.**) «Tazə həyat» adlı ədəbi, ictimai-siyasi qəzetin nəşr olunması ilə bağlı elan verilmişdir.

Dərginin 18-ci sayında Ədirnədən göndərilən bir məktuba cavab şəklində olan bir felyeton dərc olunmuşdur [108,1384, №138-139]. Ədirnəli oxucu «yer üzünün ən əliaçıq sultanı kimdir?» deyərək bir sorğu ilə «Azərbaycan» dərgisinə müraciət edir. Dərginin yazarına görə yer üzünün ən əliaçıq sultanı Osmanlı padşahıdır. Çünki islam qazilərinin gücü ilə fəth edilən torpaqları kimsədən əsirgəməmişdir. Sonra yazı müəllifi əyani misallar çəkərək yazır: «Məsələn, Misir torpaqlarını rica edirlər, sultan dərhal mərhəmət buyurur, sonra Bolqarıstanı istirham etdilər (istədilər – **P.M.**), «önəmli deyil» dedi. Bir qrupu Samus adasını aldı, «sizə minnət borcluyam» dedi. Sonra Lubnan (Livan – **P.M.**) dağıtı istədilər, «oranı sizə bağışlayıram» dedi. Hersoqdan (Hersoqovina – **P.M.**) söz edincə, «tamam», dedi. Bosniyaya gəlincə, dərhal təqdim etdi. Kıprısı (Kıpr adası – **P.M.**) istirham etdilər, «məmnuniyyətlə» dedi: Sonra Kiridi (Krit adası – **P.M.**) istədilər, onların ümidini qırmadı və nəhayət Makedoniyanı tələb etdilər, «sizə layiq deyildir», dedi...».

Sonda Ədirnəli oxucunun «indi soltan nə işlə məşğuldur?» sualına cavabında isə İran-Osmanlı sərhədinə soruşmaq lazım – deyərək qısa bir cavab vermişdir [108,1384, №138-139].

Doqquzuncu saydan başlayaraq dərgidə şeir və elanlardan başqa digər yazılar farsca verilir. M.Heyət dərgidə dərc olunan elanların yalnız Quzey Azərbaycanla bağlı olanların farsca yazıldığını bildirir. O, öncəki saylarda materialın yazıldığı dil nisbətinin təxminən 50 faiz olduğunu xatırladır. Sonrakı saylarda fars dilində yazıların daha çox yer alması ilə bağlı dərgidə heç bir açıqlama verilmədiyini vurğulayır.

Bizə elə gəlir ki, bunun səbəbini həmin illərdə ölkədəki siyasi-ictimai durumda axtarmaq daha düzgün olardı.

Dövrünün demokratik mətbu orqanı olan «Azərbaycan» dərgisinin sələfi olduğu «Molla Nəsrəddin» kimi xalqa gün ağlayır, onu ictimai fəaliyyətə həvəsləndirir, siyasi şüurun artmasına, yeni mütərəqqi mədəniyyətə qovuşmasına çalışırdı. Bir gülgü dərgisi kimi «xalqı yazmaqdan və kinayəli sözlərlə xabi-qəflətdən oyadıb başa salırdı».

Məmmədlui Abbasi «Azərbaycan» dərgisinə həsr etdiyi məqaləsində ona çox yüksək dəyər verib yazırdı ki, bu illər Azərbaycan millətini həqiqi demokratik azadlıqların mahiyyətini mənimsəməyə sövq edən, xalqı milli ruhda tərbiyə edən mətbuatın ən mütərəqqi qabaqcıl və irəlində gedəni «Azərbaycan» məcmuəsi idi [73, 1945, №5, 30].

Şübhəsiz ki, xalqın xabi qəflətdən oyadıb, onun gözlərini açan, «Azərbaycan» kimi bir mətbu orqanı

[Skriv text]

www.achiq.info

[Skriv text]

ölkədəki mütrəce qüvvələrin nifrətini özünə cəlb etməyə bilməzdi. Onlar var qüvvələri ilə dərginin qapanmasına çalışırdılar. Məşrutə inqilabının yüksəlişi illərində düşmənlərin dərgiyə hücumu heç bir nəticə vermədi.

Təbrizdə Məşrutə inqilabının rəhbəri Səttarxanın şəxsən dərgini himayə etməsi mürtəcelərin sükutuna səbəb olmuşdu. İnqilab Tehrandan gələn silahlı qüvvələrin ağır hücumlarına məruz qaldıqda mürtəce qüvvələrin də mənfi təsiri dərgi üzərində gücləndi. Ona görə də ilk saylarını da Azərbaycan dilində yazılmış məqalə və bədii yazılara tez-tez rast gəlinirdisə, 9-cu sayından sonra fars dilində yazılmış yazılara dərgidə daha geniş yer verilməyə başlandı. Eyni zamanda son saylardakı məqalələrin siyasi kəskinliyi azalır, liberalizmə meyl açıq-aşkar duyulurdu. Beləliklə, mürtəcelərin ilk təsiri farsca yazıların çoxluğu ilə nəticələndisə, onların sonrakı təsiri dərginin bağlanması ilə nəticələndi.

Dərginin 6 sayında Azərbaycanda və mühacirətdə azərbaycanlılar tərəfindən rejimin qəzəbinə tuş gələn «Əlmərhum və əlməxfur» – «Kamal», «Gənciyeyi-fünun», «Pərvəriş», «Əxtər» və s. mətbu orqanları hörmətlə yad edilirdi.

Az bir müddət fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq «Azərbaycan» dərgisi Cənubi Azərbaycan mətbuatı və ədəbiyyatı tarixin öz yeni töhfələrini verdi. Məşrutə inqilabı dövründə demokratik fikirlərin yayılmasında bu dərginin böyük xidmətləri danılmazdır.

«SURİ İSRAFİL» qəzeti

Məşrutə fərmanı verildikdən 9 ay sonra Tehrandə «Sure-İsrafil» (İsrafilin neyi) adlı qəzet nəşr olunmağa başladı. Qəzetin imtiyaz sahibi və naşiri Mirzə Qasım xan Təbrizi, redaktorları Cahangir xan Şirazi və Ələkbər xan Dehxuda idi.

Mirzə Cahangirxanın məqalələri əsasən hökumət başçılarının əcnəbi dövlətlərə satılıb ölkəyə xəyanətinin kəskin tənqidinə həsr edilmişdi. Buna görə də yuxarı dövlət məmurlarından tutmuş şahın özü də daxil olmaqla ona kin bəsləyir və məhvinə çalışırdılar. Məhz buna görə də Məclis topa tutulduqdan sonra tutulub Bağşahda həbs olunan Mirzə Cahangirxanı Məmmədəli şah bir gün keçdikdən sonra edam etdi.

Ə.Dehxuda gənclik illərində Avropa ölkələrində səfir işləyən qohumu M.Qəffari ilə xaricə gedir, orada Avropa dillərini öyrənir, elmlə məşğul olur. İrana qayıtdıqdan sonra inqilabi hərəkətdə yaxından iştirak edir. «Sure-İsrafil» qəzeti ilə əməkdaşlıq edib siyasi məsələlərə dair xəbərlər hazırlayırdı.

Dehxudanın mükəmməl təhsili, Avropa ölkələrində bir neçə il qalması, Azərbaycan dili vasitəsilə Qafqaz mətbuatı, xüsusilə «Molla Nəsrəddin»lə yaxından tanışlığı onun satirasında demokratik məzmunun daha da güclənməsinə, ölkənin və xalqın dərdlərini və ehtiyacını düzgün başa düşüb göstərməsinə, bir sözlə, satira atəşinin sərrastlığına kömək etmişdir. Bu satiranın gücü bir də onun, nikbin ruhda olması idi. Dehxuda ölkəsinin və xalqının işıqlı gələcəyinə, səadətinə böyük ümid bəsləyir və bu ümidi öz oxucusuna aşılamağı bacarırdı.

Ələkbər xan Dehxuda «Sure-İsrafil»də «Çərənd pərənd» (Ordan-burdan) başlığı ilə müxtəlif imzalarla, əsasən «Dəxo» imzası ilə felyetonlar yazır və bununla da yeni sadə fars nəsrinin ən gözəl nümunələrini yaradırdı.

O, ictimai-siyasi aləmdə baş verən ifşa edə bilirdi. Hadisələri öz parodiyalarda satirik bir dillə qələmə alırdı. Dehxudanın xalq həyatını tərənnüm edən şeirləri və felyetonları da var idi. Onun ən çox müraciət etdiyi mövzu 1906-1911-ci illərdə baş verən inqilab hadisələri idi.

Dehxudanın satirasında Cəlil Məmmədquluzadənin müsbət təsiri açıq-aşkar hiss olunur. Gündəlik ictimai-siyasi mövzuları satiraya gətirmək, xalqın dilində yazmaq şərəfi Dehxudaya nəsib olmuşdur. O, «Molla Nəsrəddin»ə bağlılığını iftixar hissi ilə qeyd edirdi. Dehxuda Mirzə Cəlilin «İranda hüriyyə», «Dəmdəməkiyə cavab» və s. təsiri altında pamfleti də qələmə almışdır. Onun «Molla Nəsrəddin»ə xitabən azərbaycanca bir şeiri də vardır.

Əhməd Kəsrəvi «Tarixi məşruteyi İran» əsərində yazırdı: «Dehxudanın «Çərənd pərənd» başlığı ilə yazdığı felyetonlar öz ideyası və üslub xüsusiyyətləri ilə «Sure-İsrafil»i Qafqaz «Molla Nəsrəddin»inə və Tərbiz «Azərbaycan»ına oxşadır. Oxucular qəzetin bu hissəsinə can atır, onun rəvac tapmasının əsas səbəbi də həmin yazılar idi» [62, 35].

«Sure-İsrafil»də Dehxudanın iştirakı onun ideya istiqamətini demokratik yöndə daha da möhkəmləndirməklə bərabər ədəbi dəyərini də yüksəltmişdir.

Tanınmış şərqşünas Bertels Dehxuda haqda yazırdı ki: onun satirası hədəfə sərrast atəş açması və kəskinliyi ilə fərqlənirdi.

Dehxudanın satirası mütləqiyyətin, riyakar ruhanilərin əleyhinə yönəlmişdi. Həqiqi bir maarifçi kimi, Dehxuda bütün bunlarla birlikdə İranda qadınların hüquqsuzluğu əleyhinə ardıcıl mübarizə aparırdı.

Mürtəcə ruhanilər Dehxudanın öz felyetonlarında dinə sataşdığını bəhanə edərək onu gözdən salmağa çalışırdılar. Dehxuda «Sure-İsrafil»in səhifələrində dinə və şəriətə əsaslanaraq onlara layiqincə cavab verir, islamiyyətdə müsəlmanlıqla şahlığın bir yerə sığa bilməməsini göstərirdi.

Xalqa xəyanət edənlərin səyi nəticəsində məclis bağlandıqdan sonra Dehxuda Məmmədəli şahın cəlladlarının əlindən qurtulub İngiltərə səfirliyinə sığındı və səfirin vasitəçiliyi ilə ölkəni tərk etdi. Dehxuda əvvəlcə İsveçrəyə yollandı, orada İverdon şəhərində «Sure-İsrafil»in nəşrini bərpa etdi. Cəmin 4 sayını çıxara bildi.

Bu saylarda da «Sure-İsrafil» öz prinsiplial mövqeyində dayanır, İrandakı üsul-idarəni damğalayır. Dehxuda dostu və məsləkdaşı Cahangirxan Şirazinin ölümünə həsr etdiyi şeirini qəzetin 3-cü sayında çap etmişdir. Bu şeir öz ictimai məzmununa görə dövrün şairləri tərəfindən böyük maraqla qarşılanmışdır.

1909-cu illərdə isə Türkiyədə yaşayıb orada «Suruş» adlı bir qəzet çıxarmağa nail oldu.

E.Braun həmin qəzetin İstanbulda iranlıların «Səadət» cəmiyyəti tərəfindən çıxarıldığını, redaktorlarının Seyid Məhəmməd Tofiqlə bərabər Əli Əkbər Dehxuda olduğunu qeyd edir. Çox maraqlıdır ki, tədqiqatçı qəzetin əməkdaşları arasında Əhməd bəy Ağayevin də adını çəkir [60, 83].

Dehxuda Məhəmmədəli şah devriləndən sonra İrana qayıtmış, xalq tərəfindən məclisə nümayəndə seçilmişdir. Onun bir sıra əsərləri, o cümlədən 50 cildlik «Lügətnameyi-Ələkbər Dehxuda» kitabı dəyərli mənbələrdən sayılır. Kitabda Azərbaycan satirasının bir çox görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinə də geniş yer verilir.

«HƏŞƏRATÜL ƏRZ», «NALEYİ MİLLƏT»,

«İSTİQLAL» qəzetləri

Məşrutə inqilabı dövründə bir-birinin ardınca «Naley-i-millət», «İstiqlal» və «Həşəratül-ərz» adlı dəyərli mətbu orqanları çap olunurdu. Onların hər üçünün redaktoru Mirzə Ağa Təbrizi (Münşibaşı) idi.

Mirzə Ağa Təbrizi M.F.Axundovun komediyalarının təsiri altında Cənubi Azərbaycanda ilk səhnə əsərləri meydana gətirmişdi. O, 1871-ci ildə özünün dörd pyesini yazmaqla bu janrın Cənubi Azərbaycanda, eləcə də İranda ilk nümunələrini yaratmış, dramaturgiyanın əsasını qoymuşdur [36].

Mirzə Ağa Təbrizi fars və ərəb dillərini mükəmməl bilməklə bərabər, fransız dilinə də bələd idi. Bir müddət İstanbul, Hələb və digər şəhərlərdə İran səfirliyinin əməkdaşı, Fransa səfirliyində isə mütərcim və münşi (katib – P.M.) vəzifələrində işləmişdir. Sonra Tehran darülfünunda müəllimlik etmişdir. Həmin dövrdə «Risaleyi-əxlaqiyyə» («Əxlaq haqqında risalə») adlı bir əsər yazmışdır. Bu kitab dərslik və müəllimlər üçün dərs vəsaiti kimi, Azərbaycan maarifinin tarixində əhəmiyyətli yer tutmuşdur [9, 301].

«Həşəratül-ərz» qəzeti Mirzə Ağa Təbrizinin redaktorluğu ilə 1908-ci ildə Təbrizdə işıq üzü

görmüşdür. Həftəlik nəşr edilən bu qəzetdə rəngli, yumoristik şəkillərə də rast gəlmək olurdu. Cənubi Azərbaycanda «Azərbaycan» dərgisindən sonra «Həşəratül-ərz» ikinci satirik mətbu orqanı idi. Qəzetdə rəssamlıq işlərini Tahirzadə Behzad yerinə yetirirdi.

Onun karikaturaları gülüş və məsxərə hissi doğurur əzici və ayıldıcı xarakter daşıyırdı. Bu karikaturalar Məhəmmədəli Mirzədən tutmuş ən aşağı vəzifəli dövlət məmurlarına qədər, hamının canına vəlvələ salırdı. Bu rəsmlərin müəllifi Behzad Tahirzadə öz xatirələrində yazırdı: Bir gün Məşrutə inqilabından söhbət gedərkən qardaşım söhbətarası dedi ki, Mərənd şəhərində polis tərəfindən məlum oldu ki, məmurlar şahın karikaturasını çəkmiş bir rəssamı axtarırlar. «Həşəratül-ərz»də çap olunmuş bu karikaturada şah çanaqlı bağıya bənzədilmişdi. Əgər onu mənim çəkdiyimi bilsəydilər, şübhəsiz tutub edam edərdilər».

Bu yumoristik qəzetin birinci və dördüncü səhifələri ən çox Məşrutə inqilabı ilə bağlı hadisələri əks etdirən karikaturalarla bəzədilmişdi. Belə ki, ikinci sayda təsvir olunmuş iki karikaturadan birində «Xalis müsəlman» adlı şəxs əlindəki mişarla «Müsəvat» qəzeti adlandırılan ağacı kəsir. (Bu karikatura «Müsəvat»ın 22-ci nömrəsinin dayandırılması münasibətilə çəkilmişdi – P.M.). Digər karikaturada təsvir olunmuş iki şəxs çox mühüm bir məsələdən bəhs edirmiş kimi ciddi görkəm olaraq döyüşkən iki xoruz haqqında söhbət edirlər. Qəzetin ünvanı yazılmış hissədə qalın hərflərlə bu ifadə dərc olunmuşdur: «Hər yerdə qiymət vaxtından əvvəl verilir».

Həftəlik çıxan bu qəzetin nəşr olunduğu il ərzində 48 nömrəsi çap olunmuşdur. Adətən qəzetin ikinci səhifəsində onun məqsəd və məramı açıqlanırdı: «Siyasətdə heyvanları danışdıran təsvir – qeydli bu qəzet həftədə hələlik bir dəfə çap olunacaq. Kiçik məqalələr tanınmış imzalarla qəbul və dərc edilir».

Birinci sayından qəzetin daimi personajı olan Qafar Vəkil (bazarı dolaşan dəli) idarənin baş katibi kimi təqdim olunur. «Neçə gündür ki, dostlar «Həşəratül-ərz» qəzetini gözləyirlər. Düşünürəm ki, görəsən, idarənin baş katibi Qafar Vəkil mətbuat aləminə nə töhfə verəcək. Şərikləri üçün dişiylə göydən sərçə tutacaq, yoxsa onların keçəl başına dərman sürəcək? Xeyr, keçəl həkim olsaydı öz başına dərman edərdi. Qafar Vəkilin bu dərəcədə iş bacarığı olsaydı, indiyədək özünə bir gün ağlardı» [84, 1908,1].

Adətən qəzetin materialları Qafar Vəkilin diliylə verilirdi. Onun ifadə tərziiylə tanış olmaq üçün ikinci sayında dərc olunmuş «Həşəratül-ərz» qəzetinin bir hissəni izləyək:

«Təbriklər bu gün müsəlman millətinə qələbə bəxş edən iranlılara! Mətbuat aləminə təzəcə qədəm qoymuş bu kiçik idarə səmimənə təbriklərini və xalisanə təşəkkürlərini, bu dəyərsiz məktub vasitəsilə, milli şüaranın müqəddəs məclisdə oturanlara, Azərbaycan əyalətinin möhtərəm vəkillərinə, növi-bəşərin xidmətçilərinə və islam məzhəbi mərcələrinə çatdırır. Və qısa dillə Allahdan arzu edir ki, səadət mücəssəməsi olan vücudlarını zəmanə bəlalərindən məhfuz edib vəzifə borclarını layiqincə yerinə yetirməyə müvəffəqiyyət versin».

«Həşəratül-ərz»in birinci səhifəsində adətən başlıqdan sonra «Kəsalət, ədavət, Fəqan, Biari (arsızlıq)» sözləri qeyd edilmişdi. Qəzet sanki bununla insanda ən pis keyfiyyətləri xatırlatmaqla, onlardan uzaq olmağı tövsiyə edirdi.

Qəzetin özəl xüsusiyyətlərindən biri də heç yerdə müdirinin yazı müəlliflərinin və təsisçilərinin adının yazılmamasıdır. Hətta çapxananın adı belə qeyd olunmur. Tədqiqatçıların fikrinə görə qəzet «İskəndani» mətbəəsində qısa bölmələrlə üç il nəşr olunmuşdur.

Mirzə Ağa Təbrizinin redaktorluğu ilə 1908-ci ildə Təbrizdə nəşrə başlayan həftəlik «Nəleyi-millət»

qəzeti öz səhifələrində həm fars, həm də Azərbaycan dillərində materiallar dərc edirdi. Bu rəsmi qəzet olsa da (Maarif İdarəsinin orqanı idi) orada satirik ruhlu yazılara da rast gəlinirdi. Qəzetin adını seçərkən Mirzə Ağa Təbrizi [19, 215], qarşıya qoyduğu məqsədi və oradakı yazılarda nədən bəhs edəcəyini əsas götürmüşdü.

1909-cu ildə imperialist qüvvələrin Azərbaycana hərbi müdaxiləsi, Təbrizin çar qoşunları tərəfindən tutulması nəticəsində demokratik mətbuat orqanları, o cümlədən «Nəleyi-millət» fəaliyyətini dayandırmalı oldu.

1909-cu ilin mayında Mirzə Ağa Təbrizi özünün «İstiqlal» adlı qəzetinin nəşrinə başlayır. E.Braun «İstiqlal» qəzetinin yaranma tarixi haqqında yazır: «Səttarxan və Bağır xanın başçılığı ilə Təbriz məşrutəçiləri Osmanlı səfərxanasında toplanmışdılar. 1909-cu ildə çar Rusiyasının qoşunları ara vermədən ölkəyə müdaxilə etdiklərinə görə məşrutəçilər buraya pənah gətirmişdilər. Onlar ziyalı və sınaqdan çıxmış şəxslərdən ibarət bir komitə seçmişdilər ki, qəzet bu komitənin nəzarəti altında olmalı idi. Heyətə «Müsavət» qəzetinin müdiri Məmməd Rza Şirazi və Mirzə Əhməd Qəzvini daxil idi [60, 215]. Qəzet günəşini çıxırdı.

«İstiqlal» qəzeti Məşrutə İnqilabının düşmənlərinə başçılıq edən vali Müxbirülsəltənəyə qarşı daha cəsarətlə çıxış edirdi. Qəzet qubernatorun inqilabçıları əzmək üçün mürtəcə feodal Rəhim xan və digər qaragüruhçularla əlaqəyə girdiyini və onların inqilabçılara qarşı törətdiyi cinayətləri ifşa edirdi. Məhz buna görə Müxbirülsəltənə hərəkətin digər başçıları ilə birlikdə «İstiqlal» qəzetinin redaktorunu həbsə aldirdi, qəzeti isə bağlatdırdı [8, 246].

Mirzə Ağa Təbrizinin redaktorluğu ilə çıxan hər üç qəzətdə milli məsələlərə toxunulur, xalqın acınacaqlı vəziyyəti və hökumət əleyhinə çıxışları sadə, anlaşılıqlı dildə göstərilirdi.

Ədəbiyyat

Azərbaycan və rus dillərində

1. Агаев С.И. Иран Между прошлым и будущим. Москва, 1987.
2. Ağayeva G., Təbriz ədəbi mühiti, Bakı, 2004
3. Arzumanlı V. Azərbaycan diasporu. B., 2001.
4. Azərbaycan dövrü mətbuatı. Bibliografiya (tərtib edən S.Rüstəmov-Tohidi) Bakı, 1993.
5. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə. Bakı, 1961-62.
6. Axundov N. Azərbaycan satira jurnalları. Bakı, 1968.
7. AMEA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası
8. Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki. Bakı, 1985.
9. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası IV cildə. Bakı, 1981, 1983, 1988, 1994.
10. Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, 1989.
11. Cəfərov N. Cənubi Azərbaycan ədəbi dil: normalar və üslublar. Bakı, 1982.
12. Çeşməzər. M.Q. Azərbaycan Demokrat Partiyasının yaranması və fəaliyyəti. Bakı, 1986.
13. Doktor Cavad Heyət. B., 1995.
14. Дорошенко. Система просвещения в Иране. М. 1959.
15. Əhmədov T. N. Nərimanovun yaradıcılıq yolu. B., 1991.
16. Əmirov S. Cənubi Azərbaycan Milli-demokratik ədəbiyyatı (1941- 1990-cı illər), Bakı, 2000.
17. Əhməd V. M.C. Pişəvəri: həyatı, mühiti və yaradıcılığı, Bakı, 1998
18. Güney Azərbaycan. (Məlumat kitabı) Bakı, 2000.
19. Hətəmi H. Mühacir İran qəzetlərinin müstəmləkəçilik və imperializmin əleyhinə mübarizəsi. B. 1964.
20. Heyət C. Türklərin tarix. və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, 1993.
21. Heyət C. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. Bakı, 1998.
22. Həbibov Ə. Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı, 1988.
23. Həsənli C. Güney Azərbaycan, Tehran-Bakı- Moskva arasında (1939-1945), Bakı, 1998.
24. Həsənli C. Soyuq müharibənin başladığı yer. Güney Azərbaycan. 1945-1946. Bakı, 1994.
25. Həsənzadə T. M.H. Etimadülsəltənənin əsərlərində Azərbaycan tarixi məsələləri. B. 2001.
26. Həsənzadə T. C. Məmməquluzadənin Cənub səfəri və Molla Nəsrəddin jurnalının Təbrizdə nəşri. Bakı, 1991.
27. XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokra tik ideyalar. B., 1990.
28. Комиссаров Д.С. О современном иранском литературоведении. М., 1983.
29. Qarayev Yaşar. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX-XX yüzilliklər. Bakı, 2002.
30. Qarayeva G. Hacıqədirlə A. “Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin yeni tarixi”. I kitab. B. 2003.
31. İbrahimov T.A. (Şahin) İranda siyasi cəmiyyətlər və təşkilatların yaranması. Bakı, 1967.
32. Nutqi Həmid. Hər rəngdən. Dünəndən bu günə, Ankara, 1996
33. Marağayi Z. İbrahim bəyin səyahətnaməsi. Bakı, 1982.
34. Rəsulzadə M. Əsərləri. (Kitabı çapa hazırlayan, ön sözün və şərhlərin müəllifi prof. Ş. Hüseyinov).
35. Məmmədov R. Azərbaycan diasporu və milli mətbuat. Bakı, 2004
36. Məmmədzadə H. Axundov və Şərq, B., 1971.

37. Məmmədquluzadə Həmidə. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. 1981.
38. Məmmədli Q. Xiyabani. Bakı, 1949.
39. Məmmədova P. «Varlıq» jurnalında ədəbiyyat məsələləri. Bakı, 2000.
40. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. B.,1980.
41. Mustafayev V. Cənubi Azərbaycanda milli şüur Bakı, 1998
42. Nəsbizadə N. Bütov Azərbaycan. Bakı, 1997.
43. Pişəvəri S. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1984
44. XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar. Bakı, 1990.
45. Xəndan Cəfər. Uğur yolu, Bakı, 1987
46. Xəndan Cəfər, Ədəbiyyatımız dənəni və bu günü. c B., 1980.
47. Резников А. Иран падение шахского режима М., 1983.
48. Rizvan N. Azərbaycan diasporası tarixindən, Bakı, 1998
49. Rüstəm S. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2005
50. Рипка Я. История тачикской и фарсидской литературы
51. Tağıyeva Ş. 1920-ci il Təbriz üsyanı. B., 1990.
52. Tahirli A. Mühacirət mətbuatı. II c., B., 2003.
53. Tərbizət M. Daneşməndane Azərbaycan. Bakı, 1987.
54. Vəkilov J.M. Azərbaycan respublikası və İran: 40-cı illər, Bakı, 1991
55. Vilayi M.P. Cənubi Azərbaycanda Milli azadlıq uğrunda demokratik mətbuatın mübarizəsi (1945-1946), Bakı, 1963
56. Zehtabi M. İran türklərinin tarixi, Təbriz, 1998

Başqa dillərdə

57. Adamiyyət F. Fikri-azadi və müqəddimeye-İran.Tehran 1340.
58. Aryanpur Y. Əz Səba ta Nima. Tehran. IIc., 1354.
59. Bərzini M. Mətbuate İran. Tehran, 1354.
60. Brawne E., Tarbiyat M. The press and poetry of modern Persia. Kambrige. 1914
61. Haşimi M.S. Tarixə cəraid və məcəlləte İran. İsfahan, 4 cildə, 1327-1331.
62. Shaffer Brenda. Borders and Brethren. Iran and Challenge of Azerbaijani Identity. , Cambridge, USA, 2002.
63. Kəsrəvi Ə. Tarixə Məşruteye İran, Tehran 1330
64. Sərdar N.S. Tarixə ruznameha və məcəlləhaye Azərbaycan, I c., yersiz, 1360.
65. Umid. H.Tarixə-fərhənge Azərbaycan Təbriz 1332.
66. Musəvi N. Əsərhaye montəşer şode be torki Azərbaycani dər İran, yersiz, 1360
67. Uzun Ə. Cənubi Azərbaycan basın tarixi, Trabzon, 2002

Dövrü mdtbuat

68. «Ana dili» qəzeti
69. «Ay molla əmi» qəzeti
70. «Azərbaycan» - II jurnalı
71. «Azərbaycan» - VI qəzeti
72. «Azərbaycan» - VII qəzeti
73. «Azərbaycan» - VIII jurnalı
74. «Azərbaycanın səsi» jurnalı
75. «Bakı-Təbriz» jurnalı
76. «Dədə Qorqud» jurnalı
77. «Durna» jurnalı
78. Ədəbiyyat qəzeti
79. «Əxtər» qəzeti
80. «Əkinçi» qəzeti
81. «Əncümən» qəzeti
82. «Fəryad» qəzeti
83. «Günəş» məcmuəsi
84. «Həşərətül ərz» qəzeti
85. «İldırım» jurnalı
86. «İnsaf» qəzeti
87. «İnqilab yolunda» jurnalı
88. «İstiqlal» qəzeti
89. «21 Azər» jurnalı
90. «Qardaş ədəbiyyatlar» jurnalı
91. «KamaI» qəzeti
92. «Qurtuluş» qəzeti
93. «Middle East» jurnalı
94. «Molla Nəsrəddin» jurnalı
95. «!Naley millət» qəzeti
96. «Nəsime-şimal» qəzeti
97. «Nəvide Azərbaycan» qəzeti
98. «Nəzmiyyəyi Təbriz» qəzeti
99. «Peykar» qəzeti
100. «Savalan» jurnalı
101. «Sepido-siyah» jurnalı
102. «Sitareyi Azərbaycan» qəzeti
103. «Suri israfıl» qəzeti
104. «Şahin» qəzeti
105. «Şərq» qəzeti
106. «Təcəddüd» qəzeti
107. «Tribun» jurnalı
108. «Varhıq» jurnalı
109. «Varhğın səsi» jurnalı
110. «Vətən yolunda» qəzeti
111. «Yoldaş» jurnalı